

Вукајло ГЛУШЧЕВИЋ*

ФАКТОРИ МИГРАЦИОНИХ КРЕТАЊА СТАНОВНИШТВА ЦРНЕ ГОРЕ У XIX ВИЈЕКУ

Географски положај Црне Горе и утицај најстаријих цивилизација и култура Јужне Европе, као и степен покретљивости њеног становништва имали су пресудан значај за рано насељавање територије данашње Црне Горе. Цијелу прошлост Црне Горе у великој мјери карактеришу миграциона кретања становништва разних народа од праисторије до најновијег доба. У том погледу се посебно издваја сеоба Словена, чија је миграциона доминација означавала крај римске и почетак словенске владавине. Послије Велике сеобе народа, значајна миграциона кретања на Балкану добила су шире размјере у вријеме турских освајања. Саставни дио тог миграционог таласа била је сеоба хришћанског живља из правца Косова и Скадра. Због страха од турских репресалија, становништво је бјежало према Зети и Приморју. Започет крајем XIV вијека овај миграциони процес настављен је и током XV вијека.

Међутим, од краја XV вијека започињу и миграциона кретања црногорског становништва, тако да у том погледу Црна Гора представља праву метанастазичку област из које се у свим раздобљима више исељавало него што се уселјавало. Та непрекидност исељавања била је условљена првенствено сиромаштвом и заосталашћу Црне Горе која у крајње неповољним условима није могла да пружи ни минимум услова за нормалан живот. Наиме, подловћенска Црна Гора је у прошлости представљала најкршевитији и најсиромашнији дио данашње Црне Горе. На том простору чију је бит сачињавао голи карст, није било границе између живота и неживота, већ је једно с другим било испреплијетано. Такви природни услови и одређени друштвени чиниоци имали су за посљедицу појаву миграционих кретања која су трајала вјековима. Сталне миграције Црногораца учиниле су да Црна Гора постане јединствен

* Аутор је научни сарадник у Историјском институту Црне Горе

случај на Балкану, како у погледу исељавања појединаца ради зараде, тако и у погледу исељавања породица ради тражења бољих услова за живот. У тој „крашкој тврђави” како метафорично каже у својој књизи др Павле Радусиновић, „сучелиле су се двије изузетне енергије: једну је изњедрила дуговремена и тешка драма историје, а другу шкрта и морфолошки изолована специфична природна средина. Њихово дејствујуће јединство типизирало је овдје такву антропогеографску и социлошку стварност да стару Црну Гору сасвим заслужно можемо издвојити као маркантну регионалну средину”.¹

На сва миграциона кретања становништва, осим уочи ратова са Турцима, држава је гледала као на редовну и неопходну појаву јер су миграције биле један од видова опстанка црногорског народа.

Тешки услови живота били су условљени одређеним природним околностима и друштвеним чиниоцима. Те природне и друштвене околности представљале су два главна фактора који су били основни агенси миграционих кретања.

Природни фактори као агенси миграционих кретања

Исељавању становништва крашког подручја Црне Горе нарочито је доприносило дјеловање природних фактора, чији је утицај био највише изражен у XIX вијеку. Међу природним факторима треба посебно истаћи црногорски карст и елментарне непогоде.

Црногорски карст

Територију старе Црне Горе, коју су сачињавале четири нахије (Катунска, Љешанска, Ријечка и Црмничка), до XVI вијека покривао је огромни шумски комплекс. Међутим, у XVI и XVII вијеку дошло је до експлоатације шума, што је за последицу имало стварање пространих голети. Као што је некада огромни водени талог допринио стварању шумског покривача, тако су велике количине неравномјерно распоређених падавина брзо стварале нове површине карста. Тиме је земља постајала све тања. Процент обрадивог земљишта у Катунској нахији износио је 3%. Слично је било и у другим нахијама. Због малог процента обрадиве земље многи су били приморани да иду у друге крајеве и тамо нађу средства за опстанак. Упркос тешким околностима, сталним миграцијама, повећаном морталитету, број становника је непрестано растао, јер је свака породица имала 10-20 чланова. Осим тога, нијесу били ријетки случајеви да старци ожене младу жену која роди најмање петоро дјеце.²

¹ Др Павле Радусиновић, *Насеља Старе Црне Горе*, Београд 1985, стр.98

² Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1966, стр. 152.

С обзиром на то у XVIII вијеку број становника је удвостручен. То потврђује податак према којем је број од 15000 становника, колико га је било крајем XVII вијека³ у Старој Црној Гори, порастао на 40 000 крајем XVIII вијека.⁴ Док је број становника растао, дотле су површине обрадиве земље остајале исте или су постојале мање усљед диобе или ерозивног дјеловања.

Пораст становништва на истим површинама обрадиве земље представљао је велику тешкоћу. Стога је иселјавањем намноженог становништва одржавана сразмјера између приноса и броја становника који остају на малим површинама обрадиве земље.⁵

Побједама над Турцима 1796. године и стицањем фактичке независности, Стара Црна Гора је проширила своје границе припајући Брда, Бјелопавлиће и Пипере, а 1820. године. Морачу и Ровца. Међутим, и поред територијалног проширења, недовољне површине обрадиве земље и даље су представљале снажан подстицај миграционих кретања.

Проширењем граница након разграничења 1859. године дјелимично су се повећале обрадиве површине земље, али првенствено на штету потребних пашњака и шума.⁶

Послије Берлинског конгреса, 1878. године, настаје нова фаза у историји борбе Црногораца за физички опстанак, како у старом, тако и у ослобођеном дијелу државе. Иако је Берлинским конгресом Црна Гора била повећана за 5150 км²,⁷ то није значило да су са тим били обезбијеђени услови живота за већину црногорског становништва, јер и у брдским селима није било много боље него у подловћенској Црној Гори. И у том дијелу Црне Горе одвијао се процес диобе кућних заједница, што је доводило до уситњавања ионако малих земљишних посједа.

Тешкој ситуацији земљорадничког дијела становништва у знатној мјери допринијела је слаба аграрна политика највиших органа управе проширене државе. Наиме, највеће и најбоље дионице биле су издвојене за књаза и главаре, који су добијали по неколико стотина рала најбоље земље, не водећи рачуна о томе како ће се ријешити питање беземљаша.⁸

Послије ослобађања Подгорице и Зете напуштени посједи требало је да се подијеле најсиромашнијим домаћинствима и појединцима. Међутим, насељавањем Зете и непосредне околине Подгорице нијесу могле бити задовољене потребе пауперизованог становништва Старе Црне Горе и Брда. Томе је знатно допринијело и то што су извјесне коли-

³ Др. Павле Радусиновић, *Населња Старе Црне Горе*, Београд 1985, стр. 108.

⁴ Група аутора *Историја Црне Горе*, Титоград 1976, том III, књ. 1, стр. 495

⁵ Ђорђевић Ђоко Пејовић, *Иселјавање Црногораца у XIX вијеку*, Титоград 1962, стр. 14.

⁶ Исто, стр. 58.

⁷ Исто, стр. 247.

⁸ Исти, бр. 251..

чине земље које су биле оглашене државним, додијелене по књажевој увиђавности, тј. од случаја до случаја. Слично је било и са додјелом земље у Колашину и Пољима.

Имајући све ово у виду, сасвим је разумљиво што су била изражена миграциона кретања, како породица ради насељавања у сусједним земљама, тако и појединаца ради зараде у разним земљама свијета.

Елементарне непогоде

Основне агенсе миграционог кретања становништва у Црној Гори представљају природни чиниоци, прије свега рељеф и клима који су у директној међусобној повезаности. Географском положају Старе Црне Горе одговара и карактеристично поднебље, благе зиме и жарка лjeta.

Неравномјеран распоред падавина у току године остављао је тешке последице на живот народа овога краја. Нигдје сушне године нијесу неродне као у крашким областима, јер атмосферске падавине брзо отичу подземним каналима, ријеке пресахну а вегетација се осуши. Због тога је суша као елементарна непогода у Црној Гори представљала један од главних узрочника за интензивне миграције становништва. Тиме су изазвана демографска пражњења појединих простора, а нарочито крашких предјела Катунске, Љешанске, Ријечке и Црмничке нахије, затим Пипера, Куча и Братоножића. Тај талас миграционих кретања био је посебно изражен у XIX вијеку.⁹

У току XIX вијека скоро свака трећа година била је неродна и тешка, а било је и до седам узастопних гладних година (од 1817 до 1823) и то све седам због суше.¹⁰

Услед суше 1814, 1815. и 1816. и дуготрајне кише у наредној години, 1917. је остала позната по незапамћеној глади, када су људи мјесецима јели коријене разних трава. Од глади је страдала не само Стара Црна Гора већ и црногорска Брда. Због тога су многе породице биле приморане да бјеже у Скадарски пашалук, у Турску.¹¹

Година 1847. забиљежена је као једна од најтежих у првој половини XIX вијека, иако је свака друга била по злу позната. О томе свједочи и писмо Јакова Даковића из Грахова у којем се обраћа Сими Милутиновићу. У писму се између осталог, каже:

⁹ Види В. Глушчевић, *Миграције становништва Црне Горе у XIX вијеку*, Подгорица 2000, стр. 32-52.

¹⁰ Петар Поповић, *Станко Стијепов Петровић*, Годишњак Филозофског факултета, Нови Сад 1956, стр. 52.

¹¹ Душан Вуксан, *Петар I Петровић Његош и његово доба*, Записи, 1937, XVIII, бр. 4, стр. 260.

“... некаква дође мучна и гладна година. Од Христа, нашега спаситеља, књижевници не могу наћи овакву годину на наше стране какво нас је ова допала, а не само од народа него и од хајвана мало утече”.¹² Као и раније и у овој години Црногорци и Брђани спасавали су се од глади “бјекством” у Србију.

Велика глад је била изражена и у циклусу нерадних година: 1887, 1888, 1889. и 1890.¹³ тако даје 1889. са 1847. и 1822. (која је била седма узастопно неродна) једна од најтежих у новијој историји Црне Горе. Те године из Црне Горе су 10924 емигранта прешла у сусједне и друге земље свијета. Колико је било демографско пражњење може се видјети када се узме у обзир да је Стара Црна Гора почетком XX вијека имала око 50000 становника.¹⁴

Друштвени фактори као агенси миграционих кретања

У погледу миграционих кретања Црна Гора је у својој прошлости представљала риједак примјер. На њеном подручју комплексно су се испољавали и природни и друштвени фактори, што је било карактеристично за читав XIX вијек. Преплитали су се на том простору и у том времену толико сложено и тако често да су условили појаву „стално кипућег миграционог извора”. Од друштвених фактора који су представљали агенсе миграционих кретања потребно је истаћи „вађевине” као облик зеленашења, међусобне (појединачне и племенске) сукобе, који су проузроковали појаву крвне освете и, као трећи фактор, турско насиље.

Вађевина

Недостатак обрадивог земљишта, честе неродне године, уз немогућност друге зараде, условили су у Црној Гори, још у почетку XIX вијека, појаву вађевина као облика зеленашења односно узимања зајма уз велику камату. Ова појава је у најтјешњој вези са житом које је требало врло често увозити у Црну Гору.¹⁵ С обзиром на неопходност ове основне прехрамбене намирнице, као и усљед ниске кредитне способности највећег дијела потрошача “вађевина” је била највише изражена у трговини житом.

¹² Ристо Драгутиновић, *Неколико докумената из заоставштине Сима Милутиновића*, Књижевност, 1995, стр. 9.

¹³ Милан Савић, *Миграциона кретања у никшићкој области*, Десети конгрес историчара Југославије, Београд 1998, стр. 227.

¹⁴ Павле Радусиновић, *Насеља Старе Црне Горе*, 1985, стр. 116.

¹⁵ Ђ. Пејовић, нав. дјело, стр. 284.

Пошто све до XX вијека није било новчаних зарада у Црној Гори, то је сиромашном сељаку вересија била једина могућност да дође до новца. Вересија је била форма повећаног трговачког капитала, јер су зајмодавци давали зајам уз стопостотну камату.

Уколико на њиви не би родило да би се вратио дуг, сиромашни сељак би морао опет да потражи нови зајам и дода га старом дугу. Узимање новог зајама и камату на тај зајам доводило је дужника у тешко стање, због чега је био приморан да земљу да зајмодавцу или да је прода. Продаја имовине значила је и одлазак у свијет.

Повећањем трговачког и зеленашког капитала убрзавао се процес имовинског диференцирања становништва који је све више условљавао исељавање потпуно осиромашеног становништва, стоје нарочито било карактеристично крајем XIX вијека.¹⁶

Међусобни сукоби

Тешки друштвеноекономски услови у којима су Црногорци живјели знатно су се одразили и на формирање њиховог менталитета, који се посебно испољавао у међусобним односима. Велика оскудица обрадивог земљишта, пашњака и вода условљавала је да и мањи спорови око потре, појила, јаза, пута или међе врло често заврше убиством, које је по обичајном праву, закону заосталог становништва, требало осветити.

Друштвеноекономски услови у којима је настала и одржавала се крвна освета доводили су до посебног вида исељавања (појединаца или сродника убице) израженог у току гладних година, јер глад која је харала земљом проузроковала је честе међусобне сукобе и крвне освете.

Крвна освета, карактеристична за врло заостале друштвене односе у Црној Гори, проузроковала је праве сукобе међу племенима. Међуплеменски сукоби су доводили до тога да су једна племена другима онемогућавала обрађивање земље или чак спаљивала љетину, тако даје због недостатка прехранбених производа становништво углавном морало да пресељава у Србију. Понекад су међуплеменски сукоби били тако изражени да су условљавали исељавање једних а ширење других братстава и племена. Због страха од крвне освете многи појединци, па чак и породице, усмјеравали су се најчешће према Турској, недалеко од границе, гдје им је могло бити сигурније.

Јачањем органа централне државне власти ова друштвена појава била је у знатној мјери сузбијана, мада је и касније долазило до међусобних сукоба и крвне освете, али не у толикој мјери да су се због тога братства и племена расељавала.¹⁷

¹⁶ Опширније, В. Глушчевић, нав. дјело. стр. 54, 55.

¹⁷ Опширније, В. Глушчевић, нав. дјела стр. 56, 57.

Турско насиље

Дуготрајни, вјековни миграциони процеси у Црној Гори само су потврда тешких услова живота њеног становништва, а нарочито у доба турске власти. Простори Старе Црне Горе и Брда одувijek су били подложни исељавању, било да је оно проузроковано глађу или насиљем. Уз гладне године, које су биле редовна појава у Црној Гори, притисак Турака све јаче је долазио до изражаја, тако да су понекад турски зулуми били тежи од глади. Тирјанство се састојало, најчеће, у паљењу кућа, стаја, стогова у току зиме, озимих жита у фази зријевања, у сјечи кукуруза, винограда, дудових стабала, забрани куповине жита, одвођењу стоке, убијању чобана и другом начину злостављања.

У спрези са осталим миграционим факторима турска насиља су још више утицала на унутрашње и спољње миграције становништва, мада је било и великих миграција које су биле директно условљене турским угњетавањем.

Сукоби са Турцима и пустош која је послије њих остајала, као и општа несигурност становништва, имали су за последицу миграциона кретања која су се углавном усмјеравала према Србији. Многи су примјери да су сукоби с Турцима претходили исељавању мањег или већег броја становништва. То потврђује и поход Омер-паше Латаса на Црну Гору 1862. године када су Турци починили велике материјалне штете, при чему су посебно била уништена дудова стабла, чиме је био онемогућен извоз великих количина свиле до које је долазило гајењем чахура на лишћу дуда.¹⁸ Уз то стока је уништена, а домови спаљивани. Само у Пиви од 600 домова спаљено је 500.¹⁹ Оставши без игде ичега многе породице су биле приморане да се селе у Србију како би ријешиле питање свог опстанка.

Поменути облици угњетавања од стране Турака били су изражени и неослобођеним све до стицања независности Црне Горе.

Вјерска оданост

Миграциона кретања становништва као последица вјерске оданости датирају послије рата с Турцима 1876-1878. године. Наиме, ослобађањем Никшића, Спужа, Подгорице, Зете, Бара, Улциња и Колашина од турске власти многе муслиманске породице напустиле су своја имања не могавши да се помире да живе у држави у којој преовладава друга вјеро-

¹⁸ Вилијем Дентон, *Неколико дана у Црној Гори*, Записи 1937, бр. XXVIII, стр. 214.

¹⁹ Ђ. Пејовић, нав. дјело стр. 205.

исповијест, у којој постоји друга власт, друге школе и сл. Напуштањем ослобођених крајева, муслимани су се иселјавали на територије које су још биле под Турском: Нови Пазар, Сјеница, Пљевља, Скадар и др.

Одласком муслиманских велепосједника и напуштањем кућа створили су се услови за насељавање нових досељеника и рјешавње егзистенцијалних питања сиромашног дијела црногорског становништва. Тада је дошло до спуштања становништва са планинских и брдовитих крајева у равнице и долине ријека, а у ослобођене градове које су муслиманске породице све више напуштале, насељавали су се Црногорци и Херцеговци, бавећи се занатима и трговином. Тако је муслимански живаљ све више замјењивало становништво хришћанског поријекла. Највише муслимана одселило се из Никшића и његове околине. Од 410 домова, колико их је било у вријеме ослобађања Никшића, само 19 се није иселило, иако се књаз Никола много трудио да их задржи, гарантујући им равноправност, слободу вјере и уживање цјелокупне имовине.²⁰

Иселавањем муслиманских велепосједника створени су услови за одређену аграрну реформу. У Никшићком пољу и његовој околини издијељена је земља на седам батаљона Катунске бригаде. Поред Катунана, у Никшићку област досељавало се из других крајева Ц. Горе, Србије, Албаније и Аустро-Угарске.²¹

Послије ослобађања Спужа, Подгорице и Зете неколико стотина муслиманских породица се иселило у Турску. Тиме се остварио простор за насељавање бројних црногорских породица из околних мјеста. Због свог положаја као и због плодности највише је мигрантно била активна Зета. Из ње је послије 1878. године отпочело велико иселавање Муслимана. Већина њих се населило у Скадру, а мањи дио у Подгорици.²² Овим иселавањем омогућено је уселавање великог броја црногорских породица, првенствено из околних крајева.

Иселавања и уселавања било је и по ослобођењу Жабљака, Бара, Улциња и Колашина.

Дакле, иселавање муслимана из поменутих мјеста која су припојена независној Црној Гори била су условљена углавном вјерском оданости и општом заосталости, јер свака норма која је донесена од стране државе, а која се није уклапала у њихова конзервативна схватања, изазивала је реакције које су покретале нове таласе иселјеника.

²⁰ Милан Савић, *Миграциона кретања у никшићкој области*, Десети конгрес историчара Југославије, Београд, 1998, стр 223-225.

²¹ Исто

²² Опширније Нада Томовић, *Економске миграције Црногораца крајем XIX и почетком XX вијека*, Десети конгрес историчара Југославије, Београд, 1998, стр. 248

Политички мотиви

И процес учвршћивања централне државне власти у Црној Гори имао је за посљедицу одређена исељавања. Тако су, због политичких разлога појединци, а некада и породице, осуђивани су на „изгон” из Црне Горе. То је била једна од најтежих осуда за црногорског човјека, која је била изрицана у вријеме владавине књаза Данила. Било је тада „изгона” и без одређених политичких разлога, некада и због повријеђене сујете. Породице или појединци морали су да напусте Црну Гору.²³

Учвршћивање књажеве власти и ситуација која је настала у сукобу између књаза и једне групе главара имала је за посљедицу стварање прве масовније црногорске политичке емиграције.²⁴ До најбројније емиграције из политичких разлога дошло је у вријеме политичке борбе Црне Горе за међународно признање. Наиме, књажева орјентација према Француској изазвала је велико незадовољство у Црној Гори. Због тога је предсједник Сената, Ђорђије Петровић, постао непомирљиви непријатељ књаза Данила. Он је са неколико главара склопио завјеру против књаза, што је имало за посљедицу бројне емиграције. Тако је маја 1860 године у Аустрији било око 400 политичких емиграната из Црне Горе.²⁵

С обзиром на то да се од почетка владавине књаза Данила у Аустрији налазило више истакнутих црногорских емиграната, Аустрија их је стално користила за своје сврхе, а у намјери да изазове немире у Црној Гори. Бечка влада је наоуружала неколико емиграната који су из Боке организовали завјеру да убију књаза Данила, војводу Мирка и неколико сенатора. Та завјера није успјела, али је идуће године Тодор Кадић (који је био један од завјерника) успио да убије књаза 1. августа 1860. године у Котору.²⁶ Према Максиму Шабајићу те године из Бјелопавлића је исељено 300 лица.²⁷

Касније, 1863. године, војвода Мирко је наредио да напусте имања сви који су били у сродству са Тодором Кадићем. Тада је један број Бјелопавлића прешао у Доње Васојевиће.²⁸

Бивши политички противници књаза Данила нијесу хтјели да прихвате ни његовог насљедника Књаза Николу, тако да су се у неким

²³ Симо Поповић, *Мемоари*, Подгорица 1995, ст. 455.

²⁴ Ђ. Пејовић, нав. дјело, ст. 206

²⁵ Петар Поповић, *Никонор Ивановић Његуш*, Годишњак Филозофског факултета, Нови Сад, IV, ст. 91.

²⁶ Јагош Јовановић, *Историја Црне Горе*, друго издање, Подгорица 1995, стр. 263-254

²⁷ Максим Шабајић, *Млади Црногорац*, Београд 1873, ст. 73.

²⁸ Ристо Драгићевић, *Старе српске новине и часописи о Црној Гори и Црногорцима*, Записи, Цетиње 1941, бр. XIV, ст. 26

племенима дизале буне, али је војвода Мирко успио да придобије све племенске главаре, неке милом неке силом, што је довело да 1860 сва племена признају новог књаза.

Иако се књаз Никола разликовао од свог претходника - и за вријеме његовог апсолутизма било је афера и процеса, а нарочито почетком XX вијека. То је имало негативан одраз и на миграције, а нарочито оне које су се одвијале из Црне Горе према Србији.

Поред наведених фактора који су постицали миграциона кретања становништва Црне Горе потребно је указати и на личне мотиве који су утицали на одлазак појединаца у другу средину. Један од мотива било је и школовање, а нијесу биле искључене и илузије да се тамо негдје боље и љепше живи.

Школовање

Нијесу Црногорци били само јунаци „који су живјели о пушци и ножу” нити је њима ратовање било „једино занимање а борба једина забава”, него су поред борбе и ратовања увијек показивали смисао и велико интересовање за школу. Тај необични интерес Црногораца може се пратити кроз читав XIX вијек.

Након проширења државе осјећала се потреба за школованим људима у управи и са већим знањем него што је могла дати основна школа. Та потреба је почела да расте од осамдесетих година XIX вијека да би у првим деценијама XX вијека била све израженија. У то вријеме Богословско-учитељска школа задовољавала је и потребе у државној управи, а када се указивала потреба за високошколованим људима књаз Никола је слао црногорске младиће у иностранство. У почетку то су били младићи које је књаз по својем нахођењу одређивао из кућа војних и племенских старјешина, као и блиске рођаке династије Петровић. Они су одлазили на школовање у Србију, Русију, Француску, Аусто-Угарску, Турску и друге земље, гдје су о трошку владе тих земаља завршавали средње, више и високе школе. Од друге половине XIX вијека па све до 1918. скоро у свим европским државама школовало се по неколико младића из Црне Горе било о државном трошку земаља у којима су се школовали било о трошку Министарства просвјете и црквених послова Књажевине Црне Горе или о трошку својих родитеља. У периоду од 1848. до 1918. године школовало се око 3500 ђака и студената у средњим, вишим и високим школама широм Европе.²⁹

²⁹ Момчило Пејовић, *Школовање црногорске омладине у иностранству у периоду од 1848. до 1918.* Просвјетни рад бр. 11, 15. октобар 1993.

Дакле, након славних побједа на војном, Црна Гора почиње да остварује запажене резултате на просвјетном и привредном пољу, што је за последицу имало миграциона помјерања унутар државе и ван ње, а нарочито при крају XIX и почетком XX вијека.

Наведене природне и друштвене околности учиниле су да Црна Гора представља јединствен миграциони случај, историјску судбину једног народа у борби за голу егзистенцију. С обзиром на то да су честе миграције биле условљење и силом освајача, то су спољни чиниоци са манифестацијама перманентне репресије иницирали појаву једног друштвеног феномена, којег су у великој мјери обликовали и специфични географски чиниоци. Наиме, у самоодбрани од спољних насртаја све више су се јављали импулси насеобинског ширења, јер је становништво у репродуктивном погледу било углавном у стању пораста, а у неким периодима и имало је и изразиту прогресију.

Дакле, Црна Гора је била у стању да обнавља највиталнији дио становништва и у најтежим условима, али не и да свима омогући елементарне услове за живот достојан човјека.

Овај друштвени феномен омогућио је велику ратничку мобилност и миграциону покретљивост која се највише испољавала у току XIX и почетком XX вијеку.

Vukajlo GLUŠČEVIĆ

*MIGRATION MOVEMENTS FACTORS OF THE CITIZENS
OF MONTENEGRO IN 19th CENTURY*

Summary

In the aspect of migrations movement, in it's history, Montenegro has been a rare example of the state of that kind. Mixture and complexity of natural and social factors have expressed their influence in this example. In that place and in that time these factors combined both in very complex and connected way, that they actually formed „permanent boiland migrational spring”.

One of the most influential natural factor was, so called, montenegrin carst, and cassuality, and far as social factors are concerned, it's important to point out “vađevine”, as away of lending money with interest, mutual conflicts and Turkish violence.